

Euskal Herria Chahoren begietan

Euskal Herria visto por Chaho

Le Pays Basque vu par Chaho

The Basque Country as seen by Chaho

HARITSCHELHAR, Jean

Euskaltzain emeritua

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 719-736. Bilbo
ISSN 0210-1564

Erromantikoa izanez Euskal Herriaren ikuspegi erromantikoa agertzen du Chahok idatzi dituen *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)* eta *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque* bi liburutan (1855).

Bazter zoragarriak, arraza zaharreko jende zuzena, bere askatasunari atxikia, hizkuntza eta kultura berezien jabea. Laudoriorz betea den lekukotasuna.

Hitz-gakoak: erromantizismoa, euskaldun jendea, euskara eta euskal kultura.

Romántico, Chaho ostenta una imagen romántica del País Vasco en los dos libros titulados *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)* y *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque (1855)*.

Paisaje maravilloso, pueblo de muy antigua estirpe, atento a su independencia, dueño de una lengua y una cultura específicas, tal es el testimonio idílico dado por Chaho.

Palabras clave: romanticismo, pueblo vasco, lengua y cultura vascas.

En vrai romantique Chaho dévoile une image romantique du Pays Basque dans les deux ouvrages intitulés *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)* et *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque (1855)*.

Paysage merveilleux, peuple d'une race très ancienne, soucieux de son indépendance, possesseur d'une langue et d'une culture spécifiques, tel est le témoignage idyllique apporté par Chaho.

Mots-clés : romantisme, peuple basque, langue et culture basques.

As a Romantic, a Romantic perspective emerges in the two books written by Chaho and entitled *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)* and *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque (1855)*.

Wonderful landscapes, upright people from an ancient race, attached to their freedom, and owners of their unique language and culture. A testimony full of praise.

Keywords: Romanticism, Basque-speaking people, Basque and Basque culture.

Hogeita bost urte zituela, Chahok argitaratu zituen 1836an bi liburu : bat Antoine d'Abbadierekin eginikako gramatika *Etudes grammaticales sur la langue euskarienne* deitua eta zazpi probintzietako euskaldunei eskainia, bertzea, *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)*, biak Pariseko Arthus Bertrand moldiztegian.

Hogeita bat urteren buruan, 1855ean hain zuzen, publikatu zuen Baionan bi liburukitan emanak *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque* deitua zuen obra. «Voyage» lehenik «Itinéraire» gero, huna ibilaldia kondatzen duten bi liburuki, ibilaldi hori Euskal Herrian gandi egina. Nahiz bi hitz desberdin erabiltzen dituen Agosti Chahok, azkenean, sinonimotzat har daitezke, «Voyage» bidaia diolakotz eta «Itinéraire» nondik norakoa, bidaia edo ibilaldia hau ere. Azken hitzak «Itinéraire» hitzondo bat dauka «pittoresque» berezitasuna salatzen duela, edertasunari lotua, atseginez betetzen dituela begi-gogoak. Hitz batez erraiteko Euskal Herriari buruzko ikuspegia.

«Voyage» delakoaren aitzin solasean idazten du Chahok oihartzun bat dela, populu, arraza eta zibilizazio baten oihartzuna edo lekukoa : « *Je me suis fait l'écho d'un peuple, d'une race, d'une civilisation.* » Hots, Euskal Herria, euskal arraza (hitz horrek ez zuen orduan orain emaiten zaion erran nahia) eta euskal kultura eta bizitzeko manera. Horrek oroitarazten dit *Etre Basque* deritzan liburuan idazten nuela, duela orain hogeita hamar bat urte Euskal Herria aurkezten nuelarik lehen kapituluan, iker eremua zela : «Un pays, un peuple, une langue», hots, Chahok bezala, Euskal Herria, euskaldun jendea, euskara eta euskal kultura.

Halere, bi liburuek ez dute helburu bera. Lehena sartzen da Nafarroan, pasatzen ditu Pirineoak eta, beraz, Frantzia eta Espainiaren arteko muga. Bigarrena, aldiz, Iparraldean bakarrik egoiten da, Iparraldeko hiru probintziak bakarrik bisitatzen ditu, hots, kokatuz Miarritze mendiz eta itsasoz inguratutik.

I. Euskal Herria

Voyage... liburua hasten da istorio ttipi batekin, euskaldun baten iritzia-rekin. Aldi bat bakarrik egona da Gaztelan ; Mirandara heltzean aurkitzen ditu eriberri izanak diren jendeak eta, Pankorbo iraganik, Burgos hiriak

iduri du hospital bat, erizainak direla apaizak. Horrekin aski ; berehala itzultzen da eta Bizkaian sartzen, jauntziak errerik Ebro ibaiaren ondoan, belduzrez izurritea heda dadien bere Euskal Herri maitean.

Hegoaldeko muga, Gaztela eta Euskal Herriaren arteko muga eraikia da Ebro ibaiarekin. Aldiz, Parisetik heldu delarik Chaho, Baionan sartzen da Euskal Herriari Aturi ibaia pasatzen duelarik. Harentzat euskaldunen herria, Euskal Herria, Espainia edo Iberia osoan hedatzen zen, Galiako zati batean ere eta geroztik zazpi probintzietara murriztu da:

« *Le pays des Euskariens, Euskal Herria, qui embrassait primitivement toute la péninsule ibérique et une partie des Gaules, se trouva désormais restreint aux sept petites provinces que les Basques occupent encore aujourd'hui dans les Pyrénées occidentales.* » (Nav. 89. or.)

Aldi bat baino gehiagotan aldarrikatzen du zer den Euskal Herriaren eremua, zazpi probintziak direla, Aturritik Ebrora :

« *Il y a sept provinces euskariennes, dont quatre les plus vastes et les plus considérables sont en Espagne : la Haute Navarre, l'Alava, le Guipuzcoa et la Biscaye.* » (Biarritz I, 148. or.)

Ez ditu Iparraldekoak aipatzen, denek Frantzian baitakite zein diren. Chahorentzat, gogoan duelarik Euskal Herria bere osotasunean, Pirineoak ez dira muga, aise urrunago hedatzen baitira, sartuz Gipuzkoan eta Bizkaian, ikusiz ere mendikate bi aldeetan hedatzen direla euskal zazpi probintziak.

Ez du ahanzten XIX. mendearen hirugarren hamarkadan sortu dela gerla eta erakusten du nor den etsaia eta zer gerizatu nahi duen euskaldunak : bere askatasuna, aspaldiko askatasuna.

« *Les Hauts Navarrais et les Cantabres sont aujourd'hui en armes, de l'autre côté des Pyrénées, pour défendre contre les Impériaux de la Castille, leur noble indépendance et l'individualité de notre race primitive et solaire, sous le commandement d'un chef librement élu, Zumala-Carregey, et sous le drapeau nominal d'un Seigneur et Roi, D. Carlos.* » (Nav. 91. or.)

Hala ikusten du Chahok euskaldunen historia eta orotarazten du nola iragan diren mendeak eta mendeak borrokatuz Celtiberoen, Erromanoen eta Arabeen kontra beren berezitasuna zaindu nahiz :

« ... et pendant plus de trente siècles de combats, la fédération euskarienne, retranchée dans ses montagnes, a su défendre, contre les hordes barbares, l'indépendance originelle de ses républiques, ses moeurs et ses lois patriarcales, les dialectes de sa langue primitive et la gloire de son antique nationalité. » (Nav. 90. or.)

Argi dago euskaldunak beti bentzutu dituela etsaiak eta beldurrik gabe baliatzen dituela hitz batzu nola «indépendance» (askatasuna), «lois patriarcales» (lege zaharra), «la langue primitive» (aspaldiko hizkuntza), «la gloire de son antique nationalité» (lehengo nazioa). Frantses iraultzaren eragina agertzen da hemen, hain zuzen hedatzen ari baitzen European nazioaren ideia, sortuko direlarik XIX. mendean estatu berri batzu aberriaren gogoarekin.

Aldi bat baino gehiagotan eta ahoan bilorik gabe, iritzi berbera eskaintzen du Agosti Chahok olerkari gisa, doazkon hitz lauzetan.

« Les euskariens sont la nation la plus antique, la seule antique de l'Europe : langue, lois, moeurs, race et nationalité, comparez tout cela, s'il vous plaît, à l'eau d'un fleuve privilégié qui toujours coule en flots limpides, toujours nouveau, toujours le même depuis sa source, qu'il faut placer au berceau de l'humanité. » (Biarritz I, 16. or.)

Irudi ederra ibaiarena, ur berritua eta garbia deramala, noiz sortua ? sekulan agortuko ez dena, gizadiaren sehaskan dagoena.

Hor daude euskaldunen auzoak, Iparrean gaskoinak, Hegoan Ebro ibaia iraganez gero gaztelarrak. Ez ditu biziki maite Chahok. Baionara heltzean ikusten du zein nahasia den hango jendea : gaskoinak, euskaldunak, gaztelarrak eta bertze. Harentzat gaskoinak mintzo dira goraki, sakreka gehiengotan eta gaizki jauntziak dira, zinez jende arrunta :

« Les Gascons s'y faisaient reconnaître à leur patois, à la cynique énergie de leurs jurons, et surtout à la trivialité de leur allure. » (Nav. 12. or.)

Are gutiago maite ditu gaztelarrak, zinez etsaiak baitira, haien menpean jarri nahiz euskaldunak. Maiz aipatzen ditu «les hordes castillanes», izen horrek erakusten duela zer jende mota den, gaizkileak bereziki, lapurrak ere herri batean sartzen direlarik (Nav. 91. or., 130. or.). Argiki adierazten du zein den gaztelarren helburua, zer herra daukaten euskaldunen kontra :

« *Les Castellans, me disait le marquis de Valdespina, voudraient anéantir les titres glorieux de notre indépendance et de notre nationalité, excités par des vues despotiques et par la jalousie invétérée qu'ils nourrissent contre les Basques.* » (Nav. 377. or.)

Azkenean *Voyage...* delakoaren XI. kapituluan Chaho mintzatzen zaie gogorki gaztelarrei gogorazten duelarik nola jokatu diren euskaldunak bai Erromatarren kontra, baita ere Moroen kontra, parte handia hartuz iberiar penintsularen askatzeko, ahantzi gabe Orreagako guduka. Maisuak emaiten die erakaspen historikoa.

II. Euskaldun jendea

Hain laudatua eta goraiatua den Euskal Herri horretan, bizi da arabera-ko jendea. Oroitarazten du Chahok nobleak direla euskaldunak, jaunak direla, ohar batean azpimarratuz zer erran nahi duen «jaun» hitzak (seigneur et maître) eta, beraz, jaun eta jabe. Hiltzera kondenatua den euskaldun bati lepoa mozten zaio noblea izanez ; aitoren seme delakotz ezpata balia dezake Gaztelako nobleak bezala (Nav. 319. or.).

Bainan, bereziki, Aitoren semeak dira euskaldunak. Aitor da Abraham bezala leinu edo arraza baten sortzailea.

« *Vous savez, comme moi, seigneur Labourdin, que les Basques tirent leur origine du patriarche ibérien Aitor, et que tout paysan de race cantabre, tout soldat illustré, tout homme libre est réputé noble parmi nous, et enfant d'Aitor, Aitoren seme ?* » (Nav. 87. or.)

Segitzen du esplikatuz zer den Aitor euskaldun munduan :

« *Je vous dirai, maintenant que ce nom d'Aitor est allégorique ; il signifie père universel, sublime, et fut imaginé par nos ancêtres pour rappeler la noblesse originelle et la haute antiquité de la race euskarienne.* » (Nav. 88. or.)

Jadanik 1835ean idazten duelarik *Voyage en Navarre* liburua, agertzen du Aitoren mitoa, gero hamar urteren buruan emanen diola bizi osoa Ariel kasetaren bitartez.

Aitoren seme delakotz harrera ona, ongi etorri beroa egiten dio bere etxean agertzen denari, izan dadien gizon ala emazte, euskaldun ala atzerritar.

« *Le Basque exerce noblement l'hospitalité, soit comme individu, soit comme peuple.* » (Nav. 55. or.)

Chahorentzat egiazko kalitatea da, idekidura denentzat, jendea jende baita eta bihotz zabaltasuna agertzen da edozein tokitan, izan ditzen irriskuak ala ez, euskaldunak baitaki etxea dela aterbe, geriza eta berdin ihesleku:

« *Cette générosité du caractère national se retrouve dans les moeurs familiales du Basque. Il est inouï que le montagnard ait fermé sa porte au voyageur et refusé l'hospitalité convenablement demandée. Rien, dans ses idées, n'est sacré comme la personne d'un hôte : il ne se permettra jamais une indiscrete curiosité ; dès qu'il vous aura donné place au foyer patriarcal et tendu la main, en signe d'amitié, quels que soient les périls qui vous menacent ou l'inimitié qui vous poursuit, vous pouvez compter, au prix de sa fortune et de sa vie, sur la protection inviolable qu'il croit vous devoir.* » (Nav. 58. or.)

Etxeko jaunaren ondoan dago etxeko anderea, norbait, dudarik gabe, etxean eta etxaldean. Oroitarazten du idazleak emazteak eta gizonak esku-bide berdinak dituztela, etxaldearen jabe izan daitekeela emaztea eta ezkontzaz bere emaztearen etxean sartzen delarik gizonak galtzen duela abizena, hartuz emaztearena edo, hobeki erran etxaldearena, hala izan baita menderen mendetan.

« *La femme, chez les Euskariens, vit sur un pied parfait d'égalité avec l'homme, égalité consacrée par les moeurs et par la loi... Comme dame et propriétaire du manoir familial, la Basquaise faisait porter son nom d'héritière au mari qu'elle prenait.* » (Nav. 88. or.)

Eta ez baita laudorioz eskasa, Chahok segitzen du goraipatuz euskaldunak ez baitute parerik mundu guzian emazteen eskubideen zaintzeko :

« *Il n'y a pas un seul peuple sur la terre chez qui la femme soit traitée avec autant de politesse, de respect et de déférence que par les Euskariens.* » (Biarritz I, 88-89. or.)

Ohidura zaharrak ere aipatzen ditu, nola emaztea ez den jartzen senararekin bazkari eta afarietan. Egia erran, ez du zuzenki aipatzen, bainan erraiten du mahainean jartzen dela deserta edo postrea zerbizatzen duelarik:

« Pendant que le Labourdin me parlait de la sorte, avec la brusquerie la plus amicale, sa femme mit le dessert sur la table, puis s'assit à côté de son mari : tel est l'usage chez nos paysans. » (Nav. 66. or.)

Zein polliki errana den eta zein goxoki adierazia ez duela emazteak jaten senarrarekin, bakarrik agertzen dela goxokien garaian. Segidan etxeko jaunak emaztearen laudorioak egiten ditu azpimarratuz dituen kalitateak.

« Seigneur souletin, vous voyez cette bonne femme ; elle parle, quand elle veut, mieux qu'un livre, chante comme un séraphin et fut, dans son temps l'une des plus jolies filles de tout le Labourd. » (Nav. 66. or.)

Zinez, XIX. mendeko topikoa da eta oroit gaiten mende laurden bat iragan-eta Elizanburuk gorai patzen zuela etxeko anderea «Ikusten duzu goizean» deritzan kantuan, 1862koa.

*Ene andrea Maria
Ez da andre bat handia
Bainan emazte garbia;
Irri batentzat badut etxean
Nik behar dudan guzia:
Galdegiten dut grazia,
Dudan bezala hasia,
Akabatzeko bizia.*

Nola ez «Maria», hau ere Elizanbururen kantua, Maria delarik euskalduntsaren eredia, erlea etxe barnean, baratzeko loreen artean lorerik ederrera, etxeko mozkinen saltzaile eta, duarik gabe giristino kartsua.

*Igandetan Maria
Zinez panpina
Zapata xabalekin soin motx urdina,
Berak egina,
Elizako bidean arin arina;
Mila sorgina!
Errege balin banintz zer erregina!*

Nola ama, hala alaba. Euskaldun neskek badute beren fama : edertasunez, graziaz beteak ez bertzeak bezalakoak. Baionan sartzen delarik ikusten

du lapurtar neska bat, bi hitzez marraztua : gerri liraina, aurpegi pollita, beltxarana iguzkiari esker.

Aipatzekoa da ere nola jaunzten den neska segituz ohidura zaharra: beltzez gehienetan, emazte ezkonduak zuria dutela maite, mokanes xuria daukatela buruan. Neskak, aldiz, joan daitezke buru has denen aurrean, biloa bilduz buru gainean txinatarsak bezala eta zetazko gerrikoa punta gorriekin, hori baita birjintasunaren seinalea. Ezkont-aitzin haurdun izan diren neskek daukate mokanes xuria buruan, emazte ezkonduak bezala, bainan xingola beltz eta perdez apaindurik.

Jadanik aipatu dudan bezala, neska etxalde batetako andregaia izan daiteke aitamek hala nahi balinbadute eta, orduan etxeko jabea izanez, egiazko etxeko anderea da emanez senarrari etxearen abizena.

Denek badakite giristinoak direla euskaldunak. Hori bera aitortzen du Chahok, bainan ez du sekulan enplegatzen lelo famatua «euskaldun fededun», alde batetik ez baitzen bera sinesduna eta bertzetik delako leloa sortu izan daitekeelakotz XIX. mendearen azken laurdenean.

Mitoak

Euskaldunen artean badira bertze sineste batzu aspaldian sortuak, nahiz Aitoren kasuan Agosti Chaho izan mitoaren sortzailea. Badira mito zahar batzu oso ezagunak hala nola «Basa Jauna». Hitzak salatzen duen bezala baso edo oihan handietan bizi da, han manatzen du. Handia da Basa jauna, indar ikaragarriak ditu, badabila gizona bezala bere makilarekin. *Biarritz...* deritzan lehen liburukian kapitulu oso bat dauka Basa jaunak. Berriz aipatzen ditu *Voyage...* delakoan idatziak, bainan hemen aitatxi xaharrak, haurrez inguratua supazter xokoan, kondatzen die nola egun batez gertatu zen aurrez aurre Basa jaunarekin orangutan idurikoa. Haurrak harriturik eta pixka bat beldurturik segiten dute aitaxiren ixtorio luzea. Hala doa mitoa belaualdiz belaualdi.

«Heren sugea» da bigarren mitoa euskaldunen sinestetan sartzten dena. Zazpi mutur dauzka Heren sugeak, sua jalgitzen delarik zazpi mutur horie-

tarik. Horrekin euskaldunek adierazten dute lur barrenean dagoen sua. Zuberorok bada ere ibar eskuineko sugea eta Lapurdin bertze ikaragarriko sugea Beltzuntze gazteluko seme gazteak hil zuena Baionatik ez hain urrun, bera ere itotzen zela Errobi ibaian. Suge horrek bazituen hiru mutur.

Azkenik «Leheren» (Lehen eta Heren) hau ere sugea ; Jainkoaren laguntzailea, mendien eraikitzailea da bereziki, lur barreneko indarren jabe dena.

III. Euskara eta euskal kultura

Bere Euskal Herriari buruz, halaber han bizi den jendearen alde, Chahozuberotarra ez da batere eskasa bere laudorioetan. Harentzat ez da dudarik hain zaharra den herriak, hain zaharra den arrazak sortu duela hizkuntza berezi bat iraunkorra eta kalitatez hornitua.

Euskara da Chahorentzat egiazko ondarea eta hartaz mintzo da bere baitan duen kar guziarekin, beti su eta gar. Kasik mito bezala hartzen du eta hitz ederrez apaintzen.

« ... et que les patriarches, en formant leur république solaire, improvisèrent avec l'inspiration de Dieu, notre langue Eskuara dont chaque son est harmonie, chaque mot vérité. » (Nav. 88. or.)

Jainkoa da egiazko iturria, hari esker, haren laguntzarekin lehengo jendea izan da hizkuntzaren sortzailea, azalez kantu iduria, barrenez egia dakarrena.

Euskararen goraiatzeko hautatzen ditu hitz eta hitzondo ederrenak hala nola pasarte honetan :

« Il est incroyable combien la langue euskarienne, avec ses racines harmoniques, avec ses mots composés, admirables par la richesse de leurs images et par la transparence de leur idéalité, favorise le développement de l'esprit. » (Nav. 126. or.)

Urrunago, kar berarekin, azpimarratuko du hizkuntzaren iraunkortasuna :

« Le Basque, depuis son établissement dans les Pyrénées, n'a rien conservé d'invariable que la divine langue et la liberté originelle de ses ancêtres. » (Nav. 269. or.)

«Harmoniques», «admirables», «idéauté», «vérité», «divine», hitz eta hizondoan zerrendak salatzen du nola jokutzen den Chaho bere hizkuntzaren goraiatzeko. Hiztegi ederrena baliatzen du hortarako, erakutsiz, denbora berean, hizkuntza eta askatasuna elgarrekin doatzila.

Biarritz... bigarren liburukia hasten da euskarari buruz egina den kapitulu osoarekin. Ez naiz sartuko aurkezten dituen etimologietan esku-ara eta bertze, hala nola hiz-cu-ntz'-a edo gu-iz-on-a. Horiek dira idurimenaren asmakeriak, hala nola haren teoria euskara eta sanskritoaren arteko ahaidetasuna. Egia da XVIII. mendean izan ziren eztabaidak gogoan dituela Chahok eta berak ere bere iritzia eman nahi duela. Bat gehiago beraz !

Halere, badaki zein diren euskararen mugak ez baita aldatu bertze guziak aldatu diren bezala, mundua aldatzen den neurrian.

« Le vocabulaire est pauvre, il faut le dire, de tous les mots que les arts et les sciences des civilisations modernes ont créés par milliers... et dont on ne découvre pas trace dans le vocabulaire euskarien. » (Biarritz II, 19. or.)

Hala balin bada hiztegiarentzat ez da berdin gramatikarentzat. Gutitan irakur daiteke holako goresmenik.

« La grammaire euskarienne se distingue entre toutes par une admirable simplicité et par une régularité invariable, qui n'admet aucune exception à ses règles : on peut dire et on le prouvera ailleurs, qu'elle réalise l'idéal de la perfection philosophique, rêvé dans cinquante académies par les philologues et les grammairiens anciens et modernes. » (Biarritz II, 20. or.)

Irriño batekin erran nezake : « *Ite missa est.* »

Literaturak duen eragina herri batean nehork ez dezake uka. Halere Chahok aitortzen du euskal literaturarik ez dagoela. Harritzekoa !

« Les Basques n'ont point de littérature nationale ; les écrivains de nos provinces se sont presque tous servis des langues latine, castillane et française. » (Nav. 330. or.)

Hala ere, de Jouy *L'ermite en province* (1817) liburuaren egilea segituz eta kontra jarriz aipatzen ditu Quintilien, Prudence, Roderic-Simon, Navarre, Garibay, Moret, Arabako Eskibel, Larrea eta Larramendi erakusteko ez direla

osoki ez jakinak. Eta, bide nabar, segitzen du: Huarte de San Juan (*Examen de ingenios*), Iriarte bizkaitarra eta alegia egilea, Alonso de Ercilla (*La Araucana*) diolarik azken huni deitzen zitzaiola «Homero español» (Biarritz I, 24-25. or.).

Biarritz... bigarren liburukian doalarik Zuberotik Miarritzera ez ditu ahanzten Maulen Sponde eta, dudarik gabe, Oihenart, hau euskaraz idatzi duena bere *Oihenarten gaztaroa*-ri buruz emanez bere iritzia :

« *On n'y trouve point le tour facile, la simplicité et le grand naturel des bardes incultes de la montagne ; on y reconnaît la versification étudiée d'un homme de lettres qui a déjà écrit en français et en latin et qui se forme à l'école des rimeurs du dix-septième siècle.* » (Biarritz I, 140. or.)

Ez ditu ahanzten Huarte Donibane Garazin, Ahazparden d'Iharce de Biddassouet apezka, hartaz luzaz mintzatuz, Lapurdin Goyhetche alegia egilea, Saran Axular *Geroko gero* liburuaren idazlea, Azkainen Aita Clément eta bereziki Juan Martin Hiribarren Barozeko erretora. Nola erran dezake aipatzen dituelarik Oihenart, Axular, Goyhetche eta Hiribarren ez dutela euskarak eta euskaldunek sortu araberako literaturarik ? Gehiago dena, ez du deus erraiten XVI. mendeko Etxeparez. Alta 1847an berragertu zen haren *Linguae Vasconum Primitiae*, frantses itzulpenarekin.

Bertsulariak

Egia erran, maiteago ditu «les bardes incultes» delakoien kantuak eta, beraz, ahozko literatura, hau baita euskaldun zintzoen emaitza. Kapitulu oso bat eskainia zaie gogorazten dituela « *ces bardes inconnus dont personne ne sait aujourd'hui les noms et dont les compositions n'ont été conservées que dans la mémoire du peuple.* » (Biarritz II, 155. or.).

Bertsularien ereduak da gipuzkoar kantari gaztea, Parisen ezagutu zuena eta gitarrarekin lagundurik kantatu zuena :

*Guitarra zartxo bat det
Neretzat laguna ;
Horrela ibiltzen da
Artist euskalduna.*

*Egun batean pobre,
Bertzietan jauna,
Kantatzen pasatzen det
Nik beti eguna.*

Nahiz ez duen izenik emaiten, badakigu nor den eta zer fama bildu zuen Europa guzian. Ez bide zakien nola desafiatu zuen Xenpelar bertsulariak :

*Eskola ona eta musika
Bertsolariya gañera
Gu ere zerbait izango gera
Orla ornitzen bagera.
Atoz gure kalera
Baserritar legera
Musika oyek utzi-ta
Errenterian bizi naiz eta
Egin zaidazu bisita.*

Non dago egiazko bertsolaria ? Iparragirre ala Xenpelar. Normalki Chahorentzat Xenpelar izan behar zuen, baserritar legea atxikitzen zuelakotz. Aldiz, Iparragirre zen bertsolari erromantikoa eta hori gustatu zitzaion Chahori.

Hain zuzen, Chahok aipatzen du bereziki zuberotar bertsolaria Beñat Mardo barkoxtarra, fama handiko gizona. Hunentzat dio : « *Vingt volumes ne contiendraient pas ses oeuvres.* » Hogei liburu, ez da guti eta behar bada egia izan daiteke, non nahi eta noiz nahi ari baitzen bertsula bertze guziek bezala. Chahok goraiatzen du Barkoxe, bertsolarien herria, idatziz :

« Profitons de cette occasion pour dire au public que les paysans de Barcus, à notre avis, sont les plus spirituels de la province souletine. »
(Biarritz II, 161. or.)

Nik ere baliatzen dut parada erraiteko Chahok ahantzi duela bertze bar-koxtar bertsularia Etxahun-Barkoxe. Nolaz ez du aipatzen oso ezaguna zelarik eta berak bazakielarik zabaldu zuela kantu bat aurkezten zelarik diputatu bozetara. «Musde Chaho» kantuak goresten du Chaho bertutez eta kalitatez betea, «maleruseren ezitia, jente xehiaren althe» dena. Orrialde batetan agertu zen kantua. Nork ordaindua ? Behar bada Chahok berak.

Bertzalde, 1842an, Chahoren anai batek (Jean-Baptiste) idatzi zuen Etxahun-Barkoxeren bizitza frantsesez eta bertze anai batek (Jean-Pierre) euskarara itzuli, esku idazkian agertzen dela Etxahunen kantu bat «Mündian malerusik» tituluduna. Ez dut uste ez zuela ezagutzen kantu hori. Zertako beraz ez du aipatu ?

Kantuak

Chahok maite dituen kantuak kantu zaharrak dira egilearen izen deiturak ezagutuak ez direnak. Hain zuzen, garai horretan, erran nahi baita 1830 hamarkadan, Ossian alegiazko olerkariaren eraginak pizten du Frantzian kantu zaharren biltzea, Iparraldean ere. Chahok bildu zituen euskaldun kantak eta frango harro aldarrikatzen du kantu bilduma hoberena daukala. Monzon jaunaren eskuetan zen eta orain Bergaran sortu duten Fundazioan. Euskaltzaindiak badauka kopia bat.

Eskuetan ukan dut Chahoren kantu bilduma pentsatuz bildu zituela Etxahun-Barkoxeren zenbait kantu. Ez bat ere. Alta, mereziko zuen jakinik elgar ezagutzen zutela. Etxahunen bizitza eta justiziarekin ukan zituen «harremanak» ote dira kausa ?

Kantuak direla-eta, Chahok emaiten du jastatzera nolakoak diren, gerla eta jeneralak aipatzen, jendea jorratzen dituztenak, bainan gehiago gustatzen zizkionak dira amodiozko kantuak. Idazle ona izanki eta berdin ikerle ona, berehala erakusten du nola deitua den neska amodiozko kantuetan. Egia erran, segitu dut Chaho eta pentsatzen dut Peillenek ere, komentatu ditudalarik maitearen izenak : «izar» urrun den maitea ezin hurbildua ; «lore» eskuetan har daitekeena kasu emanez halere arantzik baduen ala ez ; «uso» saretan hatzeman daitekeena eta azkenik «urtxapala» hegal petik luma galdurik eta haurdun edo «oküpü» Zuberoan erraiten den bezala ezkont gabea delarik. Chahorentzat kantu horiek gizon xumeek sortuak dituzte, izan diten laborari, ofiziale edo artzain. Pentsatzen du artzainak baduela astia kantu baten hontzeko, bakarrik delarik, ardiak zainduz, mendiez inguraturik.

Hizkuntzarekin lotuak diren ohidura zaharrak ezagutzen dira bereziki Zuberoan eta aipatzen ditu, berak ezagutu baititu haurtzaroan, Atharratzen edo bertze zuberotar herrixka batean. Horiek dira maskaradak eta pastoralak.

Maskarada

Maskarada sei kapitulutan erakutsia da eta irakurleak badu hor zer ikas, hain xeheki esplikatua baita. Iduri luke maiteago duela maskarada pastora-la baino. Behar bada josteta delakotz, bai jokolarientzat eta bai ikusliarrentzat, behar bada ere dantzariak erakusten dutelakotz trebe direla, arinki jokutzen direla, erakutsiz ere mundua, gizartea osoki zatikatua gorri eta beltzen artean jende zintzo eta agurgarriak alde batetik, izan ditzen «jauna eta andrea», «laboria eta laborarisa», eta bertzetik «buhameak», Buhame jauna dela haien nagusia. Oroitu behar da ere Chahoren garaian ihauterian bakarrik bazabiltzala maskarada herriz herri eta Garizumarekin bukatzen zela jostatzeko eta handi-mandien jorrazteko garaia. Uste dut lekukotasun ederra dela Chahok emaiten duena eta lekukotasun hori kontutan behar dela hartu maskaradaren historian.

Pastorala

Pastorala hiru kapitulutan erakutsia da. Oroitarazten ditu orduko pastoralen tituluak, izan ditzen Testamendu zaharrekoak edo saildunen bizitzak eta bertze..., kondatzen du pastoralaren hautatzeko egiten den biltzarra gizonen artean, izan ditzen zahar ala gazte eta, bide nabar, ikasten dugu J.P. Saffores atharraztarra dela pastoral idazlerik hoberena, Agie atharraztarra hura ere, Goyheneix Altxaiko eta Laxague Lexantzükoaren heinekoa. Pastorala hautatu bezain laster badoazi errejentaren ikustera eta hasten dira entseguak. Jakina da eta Chahok azpimarratzen du pastoraletan ez direla neskak agertzen eta emazteena gizonak egiten dutela. Bainan kapitulu batean «Les Souletines» deitua erakusten du nola neskak ere sartzen diren jokolari gisa pastoraletan. Orduan neskak bakarrik jokutzen dute eta gizonarik ez da haizu nesken artean. Uste dut lekukotasun horrek bere balioa

daukala eta sartzen dela pastoralaren historian. Bainan ez da aise onartzea pastoralaren sortzeaz duen iritzia bukatzen duelarik 44. kapitulua erranez :

« *Voilà de quelle façon l'art dramatique est cultivé dans le petit pays de Soule depuis près de deux mille ans.* » (Biarritz II, 131. or.)

Aise sartzen da gehiegikerietan gure zuberotarra, haren ustez pastoralaren ideia hartu zutela zuberotarrek Erroman (?) greziar eta latindar «tragediari».

Kirolak

Horiek hola, kirolak baliatuak ziren Euskal Herrian. Zuberoko mendietan artzainek bazituzten zein gehiagokak, oraino dirautenak hala nola abuztuan Ahükkiko mendietan lasterkadak, jauziak, dantzak, palanka eta bertze... Huna nola aipatzen dituen :

« *Les bergers qui ne vont point à la chasse, et c'est le plus grand nombre, se livrent à tous les jeux et à tous les exercices gymnastiques que l'on connaisse, le pugilat excepté : la danse, la course, la lutte, le saut sans bâton, avec bâton, la barre. Ce dernier jeu consiste à lancer d'un bras et d'une certaine façon, de pied ferme, ou en pirouettant jusqu'à la limite, d'énormes barres de fer.* » (Biarritz II, 162. or.)

azken joko hau palanka delarik.

Pilotak ere badu bere tokia, joko horretan famatuak baitira euskaldunak. Joko zaharrenak direlarik «bota lüzia» eta «arrabotia». Uzten dut mintzatzea Chaho :

« *Le jeu de paume a eu ses héros chez les Basques et des parties non moins célèbres parmi les montagnards, que le combat des trois Horaces et des trois Curiaces dans l'ancienne Rome. Le Navarrais Assans et le Labourdin Perkain furent les deux grandes célébrités du dernier siècle ; ils eurent pour rivaux de gloire les Sorrende, les Duraty, les Silence et le fameux Cruchatty.* » (Biarritz II, 2652. or.)

Ez naiz segur segitzen zuela pilota gure Chahok tronpatzen baita aipatzen dituelarik Assans eta Perkain. Assans ez zen nafarra, lapurtarra baizik eta

Perkain aldudarra eta ez lapurtarra. Ez dakit batere zein diren bertze pilotariak nehork ez baititu ezagutzen.

Maiz izendatzen baitu de Jouy jauna, bidaia bat eginik Euskal Herrian 1817an, jaun horrek idatzi zuen liburu bat *L'hermite en province* deitua, lehenbiziko liburukiak emaiten zituela idazlearen iritziak Euskal Herriari buruz. Beldur naiz koptatu duela de Jouy, hauxe idazten zuelarik hain zuzen :

« *La paume a ses héros et les Sorrende, les Duraty, les Silence, les Parquins* (Perkainen ordez) *et quelques autres ont attaché à leur nom à une célébrité dans la tradition, à défaut de l'histoire, leur garantit la durée.* »

Segitzen du aipatuz Aldudeko partida famatua Iraultza denboran Perkain, Crutchatty baten kontra «un de ses rivaux de gloire». Huna beraz, ortografia zainduz nola Chahok emaiten duen iritzia pilotari buruz.

* * *

Chahok idatzi dituen bi liburuek *Voyage en Navarre* 1836an agertua eta *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan* 1855ean inprimatua erakusten digute zer itxura zuen Euskal Herriak XIX. mendearen lehen partean. Bainan ez dira berdinak. Lehena, lehen karlistadari buruz idatzia da. Chahorentzat karlistak dira egiazko euskaldunak eta beraz haien aldekoa agertzen da. Aldi bat baino gehiagotan «nation», «national», «indépendance» hitzak agertzen dira Chahoren luma pean. Argi dago Gaztela Euskal Herriaren etsaia dela, menpean atxiki nahi dituelakotz euskaldunak. Nahiz ez zen oraindik «aberrri» hitza sortua, abertzale gisa agertzen da Chaho, erakutsiz bere atxikimendua herriari, jendeari eta euskarari. Ez dugu ahantzi behar orduko ezkertiarra dela Chaho bainan haren bihotza mintzo da eta nahi du Europari, munduari erakutsi zer den Euskal Herria bere lekukotasuna emanez : aspaldikoa dela euskaldunen arraza, aspaldikoa ere daukan hizkuntza eta Aita-ren etxea edo, hobeki erran, Aitoren etxea behar dela zaindu.

Bukatzen du liburua goraiatuz Zumalakarregi, orduko gizagaitza, kon-datuz elgarretaratu zirela. Azken kapitulu hori deitzen da «L'homme à grande épée», Ezpata handiko gizona. Gaua da, ilargiak dirdiratzen du zeruan, zinez gau erromantikoa da. Chahok hartuko duen izen goitia da «l'Indépendant» eta huna nola agertzen zaion Zumalakarregi :

« *L'Indépendant, c'est ainsi que nous l'appellerons désormais, fut dirigé dans sa course par l'apparition qui frappa ses regards ; un homme enveloppé d'un manteau noir venait d'atteindre la cime d'une hauteur voisine et se tenait debout avec l'immobilité d'une statue sur son piédestal ; le rayonnement de la lune exagérait sa taille et donnait à sa pose quelque chose d'aérien ; l'on percevait la pointe de sa grande épée qui dépassait la longueur de son manteau.* » (Nav. 431. or .)

Elkarrizketa guzian zoraturik dago l'Indépendant holako gizagaitz baten aitzinean, iragan duen gau berezi hori ez da sekulan bere oroimenetik joanen. Hala dio :

« *Je n'oublierai de ma vie la nuit de Lecumberry : des souvenirs qui ne s'effacent point ont profondément gravé dans mon esprit les détails de cette entrevue mystérieuse ; car l'Indépendant c'était moi ; l'Homme à grande épée ZUMALA-CARREGUY.* » (Nav. 455-456. or .)

Bertzerik da *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque*. Hemen ez dira aipatzen zazpi probintziak. Iparraldea nahi du erakutsi Chahok. Ibilaldia da Zuberotik Lapurdira bururatzen delarik Miarritzen. Bidenabar, doatzi Iparraldeko bazterrak, euskaldunak beren lanetan, euskara dudarik gabe eta euskal kultura bere ahozko literaturarekin, bertsolariak, kantu egileak, Zuberoko maskaradak eta pastoralak, kirolak, herriz herri joanez jaun handiak gogoratu.

Goraipatzen du Miarritze bere mainuekin eta arrantzaleekin. «L'océan» deitzen den azken kapituluan itsasoaren zabaltasuna erakusten du, itsasoan bizi diren arrainak, haien artean balea hain famatua. Alegia gisa amesten du arrainen biltzar nagusia, balea senar-emazteak direla buru. Biltzar demokratikoa, bakoitza mintza daitekelakotz. Tropaka heldu dira berantiar batzu azkenean agertzen direlarik. Biltzarra bukatzean baleak proposatzen du Gaskoinako Golkoari buruz joatea. Bainan han dago euskaldun arrantzalea eta arpoiari esker gudukatzen da. Balea bentzutua da, Itsasoaren egiazko nagusia da euskaldun arrantzalea, orduz gero baleak ihes egin baitu. Zumalakarregi bezala euskaldun arrantzalea da Euskal Herriko gizagaitza.

Plazaratuz Euskal Herria bere berezitasunarekin, euskaldun jendea aspaldiko ohidura, sineste eta hizkuntzarekin, gure Herriak hartzen duen itxura erromantikoa sartzan da XIX. mendean sortuko den euskal abertzale ideologiaren su-hazi xume gisa.